

SINERGETIKA TUSHUNCHASINING O‘ZIGA XOSLIGI

**O‘zMU, Ijtimoiy fanlar fakulteti,
“Falsafa va mantiq” kafedrası
magistranti Darmonov To‘xtasin
Azimjon o‘g‘li**

Tadqiqot jarayoni hamma vaqt tarixan ishlab chiqilgan metodlar asosida amalga oshiriladi. Geraklit zamonidan hozirgacha kishilar o‘zlarining qurshab turgan dunyoni bilishning umumiy usuli sifatida dunyoda dialektik qarashni, ya’ni hamma narsani o‘zgarib rivojlanib turishi nuqtai nazaridan qarab kelganlar. Albatta metafizik qarash bundan istisno. Endilikda sinergetik metod ko‘pchilik faylasuflarni va tabiiy fan vakillari (mutaxassislarini) diqqatini ko‘proq o‘ziga tortmoqda. Sinergetika yangi fanlararo tadqiqot usuli bo‘lib, hozirgacha yangilanib yanada takomillashib borgan nochiziqli paradigma sifatida qayd etilmoqda.

Jumladan Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev “mamlakatimizda ilm-fan va uning turli sohalarini qo‘llab-quvvatlash, intellectual salohiyatni bugungi zamon talablari asosida rivojlantirish ... ilmiy va ijodiy izlanishlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularga zarur sharoitlar yaratishni o‘zimizning birlamchi vazifamiz sifatida ko‘rishimiz darkor”¹ deb ta’kidlaganlaridek, mazkur fikrga mutanosib ravishda sinergetika boshqa sohalarda bo‘lgani singari falsafada ham qo‘llanilayotgan yangi metod hisoblanadi.

Bugungi kunda har bir mustaqil davlat o‘ziga xos rivojlanish yo‘lini tanlagan. Yangi O‘zbekiston ham o‘ziga xos taraqqiyot yo‘li, ya’ni, “milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” tamoyili asosida yanada rivojlanib bormoqda. Bu borada olib borilayotgan qat’iyatli siyosat Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning sa’i-harakati, aql-zakovati hal qiluvchi katta ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Zero, “Jahon hamjamiyati bilan tenglik va o‘zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish – Yangi

¹ Mirziyoyev Sh. Yangi Ozbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: Ozbekiston, 2022. – B. 39.

O'zbekistonni barpo etishning yana bir muhim sharti va omilidir"². Bizning nazarimizda ham mamlakatimiz rahbari aynan shunday yo'naltiruvchi taklif va tavsiyalarni bergan holda jamiyat taraqqiyotini yana-da barqaror ahamiyat kasb etishida jonbozlik ko'rsatmoqda.

Biroq, bunday barqarorlik tasodiflar asosiga qurilmagan. Balki, bu borada ko'pgina islohotlar amalga oshirilgan va oshirilmoqda. Shuning uchun ham bunday murakkab o'zgarishlarni sinergetika prinsiplariga asoslangan ravishda tahlil qilish muhim metodologik ahamiyatga ega.

Sinergetika usulida har bir narsa, hodisa va voqelikning o'ziga xos xususiyatlari mavjudligi qayd etiladi.

Sinergetika usuli har bir individni ogohlik va ma'sullik bilan shakllantirishni taqozo etadi. Axir bu determinizm haqidagi yangi tasavvurlarni yuzaga kelishiga katta yordam beradi. Fanlardagi universal usullar mutloqlashtirilmaydi, ular doim shakllantiriladi, yangi turlari kashf etiladi va ijtimoiy hayotga tadbiq etiladi.

Sinergetika taraqqiyotning barqarorligi tartibliligi bilan emas, aksincha taraqqiyot barqarorlik, tartiblilik asosidagi chiziqli ilgarilama harakat bo'lib qolmay, u beqaror tartibsizlikdan tartiblilikka o'tish jarayoni ham ekanligini, bunda tasodiflarning roli katta ekanligini tushuntirib berishga xizmat qilmoqda. Shuning uchun ham u bizning dunyo to'g'risidagi tasavvurlarimizni o'zgartirib yubordi. Sinergetika tufayli dunyo haqidagi tasavvurlarga yangi g'oyalar kirib keldi.

Sinergetika taraqqiyot bir chiziqli emasligini, balki chiziqsiz va ko'p andozali ya'ni ko'p modeli ekanligini, tadrijiy – evolyusion taraqqiyot ko'p imkoniyatligini ko'rsatdi.

Sinergetika muammosiga aniqlik kiritish bo'yicha ilmiy izlanishlar XX asrning ikkinchi choragida boshlanib, bugungi kunda ham fanning barcha sohalaridagi ahamiyati tobora ortib bormoqda.

² Mirziyoyev Sh. Yangi Ozbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: Ozbekiston, 2022. – B. 39.

Qadimgi davr yunon falsafasining yirik vakili Platonning “eydos” haqidagi qarashi sinergetikaning “attraktor” tushunchasi bilan bog‘liq jihatlariga ega. Chunki bu yerda eydos mohiyatan borliqdagi barcha narsa va hodisalarni o‘ziga tortadi va jalb qiladi. Platon eydosni o‘z mohiyatiga ko‘ra yuksak darajada tartiblashgan va tashkillashganligini alohida ta’kidlab o‘tgan.

Sharqda ham ilmiy-falsafiy bilimlar taraqqiyoti sinergetik paradigmaning mohiyati bilan bog‘liq muammolarning chuqurroq o‘rganilishiga zamin yaratdi. Xususan, borliqdagi tartib va xaos, ularning uyg‘unligi, barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni masalasi haqidagi mulohazalar o‘zining dastlabki ilmiy-falsafiy ko‘rinishida Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Al-Kindiy, Ar-Roziy, Yusuf Xos Hojib kabi Sharqning buyuk mutafakkirlari asarlarida o‘ziga xos talqin etilganini ko‘rish mumkin³.

Shuningdek, Shellingning organizm va tabiiy o‘z-o‘zini tashkillashtirish tushunchalari bilan, u tomonidan insoniy ruh izlanishlari analogiyasi bo‘yicha kiritilgan yangicha yondashuvlarda⁴, F.Nisshening xaosning kreativ roli haqidagi g‘oyalari va doimiy qaytariluvchanlik, davriylik va indeterminatsiya kabi qarashlarida⁵ ham sinergetik muammolar ilgari surilganligini kuzatish mumkin. Sinergetik dunyoqarash unsurlari Anri Bergson ijodidagi evolyusiyaning qaytmasligi haqidagi g‘oyalari, ya’ni uning harakatga keltiruvchi kuchi hisoblangan e‘lan vital (hayotiy zarba) borasidagi yondashuvi⁶, Alfred Uatxedning

³ Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. Пер. с арабского. – Алма-Ата.: Наука, 1985. – 624 с.; Беруний Абу Райхон. Қонуни Масъудий // Танланган асарлар. V – Жилд. – Тошкент: Фан; Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдлик сайланма. 1-жилд. – Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси, 1992.; Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Юлдузча, 1990.

⁴ Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения. В двух томах. Том 1. (Серия: Философское наследие). – М.: Мысль, 1987. 640-бет

⁵ Ницше Фридрих. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. Пер. с немецкого Е.Герцык и др. Незавершенный трактат в реконструкции Э.Ферстер-Ницше и П.Гаста. – М.: Культурная революция, 2005. 880 -бет

⁶ Бергсон А. Собрание сочинений в 4т. Том 1. – М.: Московский клуб, 1992.

jarayon falsafasi, universumdagi voqealar kogerentligi va protsessualligi tasavvurlarida⁷ ham ifoda ettirilgan.

Shuningdek, sinergetika Sharq dunyoqarashiga ta'sir qilgan mutaffakkirlar g'oyalari bilan o'zaro aloqadorlikda ham namoyon bo'ladi. Masalan, F.Nisshe, K.G.Yung, E.Shryodinger, V.Geyzenberg kabi olimlar Veda va Upanishadlarni tahlil qilganlar. Bu esa sivilizatsiyaviy taraqqiyot Sharq va G'arb madaniyatlarini bir-biriga yaqinlashganidan dalolat beradi. Biroq, ular ijodida sinergetikaning o'z-o'zini tashkillashtirish, ochiq muhitlarning o'zaro ta'siri, nochiziqlilik, dissipativlik, bifurkatsiya, fluktuatsiya, attraktor va shu kabilar konkret ilmiy va batafsil tadqiq etilmagan. Shu bois, sinergetika ildizlari uzoq tarixga borib taqalsada, uning nazariy fundamenti XX asrning 70-yillarida shakllangan deb hisoblash maqsadga muvofiq.

Tabiat yuqori darajadagi o'z-o'zidan tashkillanuvchi va evolyusion rivojlanishga qodir bir butun sistemadir. Sinergetika esa tabiatdagi murakkab tizimlarda o'z-o'zini tashkil qilish jarayonini o'rganadigan ilmiy yo'nalishdir. Demak, tabiat murakkab tizim bo'lib o'z-o'zidan tabiiy tashkillanish jarayoniga ega. Sinergetika nochiziqlilik paradigmasi sifatida - dunyoga yangicha qarash hisoblanib, uning maqsadi o'z-o'zini tashkillashtirishning umumiy qonunlari va tamoyillarini fizik, ximik, biologik texnika, iqtisod, ijtimoiy va boshqa sohalarda namoyon bo'lish tamoyillarini global evolyusion yo'nalishi sifatida o'rganishdir.

Sinergetika eski tushunchalarga yangicha ta'rif beradi, xaos (tartibsizlik) tushunchasi ham yangi ma'noga ega bo'ldi. Shunday qilib, sinergetika borliqda tartib va tartibsizlikning o'zaro mushtarakligini asoslab beradi. Masalan, agar dialektik ta'limot dunyoqarash sifatida ko'proq chiziqlilik tafakkuriga asoslansa, sinergetik ta'limot nochiziqlilik tamoyilini yoqlaydi. Sinergetika nochiziqlilik

⁷ Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / Пер. с англ. Общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. – М. : Прогресс, 1990.130-бет

tafakkur tarzi sifatida – dunyoga yangicha qarash hisoblanadi. Nochiziqlilik yangi tafakkur tarzining asosiy konseptual g'oyasidir.

Sinergetikada murakkab sistemalar o'z-o'zini tashkil qilish jarayonida barqarorlik va beqarorlik o'zaro munosabatini aniqlashtirishga alohida e'tibor beriladi. N.N.Moissev fikricha, "...rivojlanish mohiyatini yechishda, bu yo'nalish bo'yicha qarama-qarshi tendensiyalar dialektikasini bilish kalit bo'ladi. Chunki, sistema tashkillanishi murakkablanishi sayin bir vaqtning o'zida rivojlanish jarayoni tezlashuvi va barqarorligi darajasi pasayishiga olib keladi"¹.

Falsafiy nuqtai-nazardan qaraydigan bo'lsak, sinergetikada tabiat, jamiyat, inson, ma'naviy-estetik muhit, informatsion va texnogen faoliyatni yangicha tasvirlash, tahlil qilish, ularni guruhlariga ajratish, kuzatish, talqin qilishga doir integrativ tadqiqot metodlarini aniqlab olish imkoniyati mavjud.

Ayni shu ma'noda nafaqat bugungi kunda, balki kelajakda ham sinergetika kibernetika, sistemali yondashuv bilan hamkorlikda falsafa va fanda katta ijobiy o'zgarishlar yasashi mumkin. Shuning uchun ham sinergetikaning ilmiy tadqiqot doirasini ma'lum ma'noda bo'lsa ham har bir fan sohasi vakili bilishi kerak. Bu bilan insonning bilim faoliyatiga nisbatan sinergetikaning asosiy holatlari, ijtimoiy hayotning sohalarini prognoz qilish imkoniyatini beradi.

Xullas, sinergetika zamonaviy konseptual yondoshuvlarni tahliliga e'tibor qaratsak, u o'z-o'zini tashkillashtirish, chiziqlilik va nochiziqlilik tamoyilini yoqlaydi. Sinergetika nochiziqlilik tafakkur tarzi sifatida – dunyoga yangicha qarash hisoblanadi. Nochiziqlilik yangi tafakkur tarzining asosiy konseptual g'oyasidir.

¹ Bozorov D. Sinergetikaning ilmiy-falsafiy bilimlar rivojiga konseptual ta'siri. / Monografiya. – Toshkent: Tafakkur, 2013. – B.95.